

носно његовом могућном претпоставком, да је Црногорско повлашћено паробродско друштво, основано 1887 године, пропало због тога што су цијене акцијама биле неприступачне, што Црногорци нијесу били расположени за овакве послове, што је Друштво ишло за тим да окупи „горње“ слојеве друштва а не да створи једну привредну установу итд. (стр. 113). Сматрамо да је Друштво пропало усљед тога што није могло ни издалека конкурисати аустриском Лојду и другим великим паробродским друштвима која су држала поморски саобраћај не само на Јадрану него и у Средоземљу.

На крају бисмо дали још једну напомену у погледу коришћења архивске грађе. Ђуровић је у овој студији употријебио разноврстан и богат архивски материјал, на основу којег је вршио реконструкције појединих посједа, нарочито главарских. Тако је користио обиље материјала према књигама дација, које су вођене на име а не на кућну заједницу. Та чињеница је важна због тога шта није иста ствар ако појединац има сто рала земље или ако то има кућна заједница која броји до десет, па и више чланова. Поред тога, потребно је направити мало оградe и у продуктивности појединих земаља: да ли су оне обрадиве, да ли су се обрађивале, колики су били приходи са њих и да ли су и у којој мјери ти приходи капиталисани. Наравно да је то скоро немогућно извести и реконструисати, али зато се треба оградити.

Но изложене примједбе ниуколико не умањују значај ове озбиљне студије, коју у даљем проучавању привредне историје Црне Горе неће моћи мимоићи ниједан озбиљан научни радник. Ђуровић је овим замашним радом учинио озбиљну услугу онима који се баве проучавањем историје Црне Горе и тиме дао видан допринос науци. У његовом плану је још неколико студија из ове проблематике, које ће унијети још више свјетлости у нашу необрађену привредну историју.

Др Нико С. Мартиновић

**ДР ХАМДИЈА КАПИЦИЋ: ХЕРЦЕГОВАЧКИ УСТАНАК 1882
ГОДИНЕ, САРАЈЕВО 1958**

Херцеговачки устанак 1882 године врло је интересантно поглавље наше новије историје. Таквим га чини сложеност услова из којих је избио, друштвено поријекло његових учесника, организовање његовог покретања и ширења, став заинтересованих држава према њему и посљедице које је он имао у каснијој историји Босне и Херцеговине за пуних тридесет година. Тачно је да је овај, уствари покрет сељака, врло комплексан проблем за историчара и да га није било могућно схватити како треба без доброг по-

знавања углавном непроучене архивске грађе. Проучавање ове појаве, значајне не само у историји Босне и Херцеговине, тражило је, свакако, велике напоре, вишегодишњи врло савјестан и до краја стрпљив рад. Све ово, уз субјективне услове историчара, могло га је учинити познатим и јасним и поред свих његових противурјечности које су га карактерисале од почетка до краја. Огромна необјављена архивска грађа, поред објављених извора и постојеће литературе, употријебљена је онако како то захтијева сам проблем и како је то умιο да учини његов историчар. Ово нам очито говори о томе да је Херцеговачки устанак 1882 године заиста добио свог историчара. Увјерени смо да ни архивски фонд Министарства иностраних дјела Србије, који раније није био приступачан ни писцу овог значајног рада, не би ни у чему измијенио дате анализе појаве устанка и посебно став Србије према њему. Одмах треба рећи да задатак приказивања друштвених и политичких односа у Босни и Херцеговини, који су сасвим потпуно и образложно дати, онако како је то захтијевала мјера у обради постављеног питања, није историчара нимало удаљио од исто тако важног задатка да такође документовано обради овај догађај у свјетлости међународних односа који су били заиста својеврсни, карактеристични за ово доба европске историје, за ситуацију насталу послје Берлинског конгреса. Тачно је да због чврстог међународног положаја Аустро-Угарске устанак није могао успјети.

Ослањајући се на Њемачку, Аустро-Угарска је постепено обезбјеђивала позиције да Источну кризу, насталу 1875 устанком у Херцеговини и Босни, ријеши у своју корист. У циљу ревизије закључака Санстефанског мира, Монархија је добила и подршку Енглеске да на Берлинском конгресу обезбиједи мандат за запошљавање Босне и Херцеговине. Ранија одлука да се овим двијема покрајинама да аутономија под турском врховном влашћу морала би довести до њиховог прикључења Србији и Црној Гори, што Аустро-Угарска није смјела дозволити, нарочито послје губљења великих посједа у Италији. Окупација Босне и Херцеговине, у љето 1878, била је претворена у освајачку акцију 80.000 војника, иако је Монархија жељела да се она изврши на мирољубив начин. У највећим центрима ове двије покрајине било је од стране муслимана и Срба организован отпор аустро-угарским региментама. Чином окупације државноправни положај Босне и Херцеговине био је неодређен све до проглашења анексије 1908 године. Док је становништво гајило наде да ће се привремени међународни положај њихових покрајина замијенити неким бољим стањем, дотле је Монархија убрзано радила на томе да што прије учврсти органе окупаторске власти, уведе свој финансиски систем, укљони раније сметње продирању капитализма у Босну и Херцеговину и отпочне са експлоатацијом њиховог природног богатства и јевтине радне снаге. Одмах се видјело да окупаторска управа жељели да задржи старо аграрно законодавство и да на ово питање

гледа само са позиција својих политичких потреба. Остала је у важности Саферска наредба из 1859 којом су били озакоњени аграрни односи створени читлучењем. У почетку је било јасно да окупаторска власт хоће да се наслања на посједничке елементе становништва и да, обезбјеђујући њихов класни положај, држи у покорности огромне и у сваком погледу обесправљене масе народа. Сви покушаји паловичног рјешавања овог питања, на примјер у случају појаве незадовољства у источној Херцеговини, ускоро послије окупације, имали су, у ствари, карактер обичног и моментано политички потребног маневра. Ово такорећи прво начело аустро-угарске освајачке политике, чијом су примјеном жељели да учврсте свој положај у Босни и Херцеговини, везујући се за класно најназадније снаге друштва, од почетка се све више претварало у велику опасност за носиоце баш такве политике. Опукљање сељака под паролом борбе за рјешење аграрног питања све је јаче долазило до изражаја у многим мјестима Босне и Херцеговине. Незадовољство маса које више нијесу хтјеле да плаћају трећину све је јасније отварало перспективе борбе и указивало на потребу уједињавања свих заинтересованих снага за стварање праведнијих односа у друштву. Неминовност социјалних сукоба због неријешеног аграрног питања била је све очигледнија. Српско становништво из источне Херцеговине, које је за вријеме устанка 1875—78 било највећим дијелом избјегло у Црну Гору, највише се истицало, по повратку кућама, у борби против постојећих аграрних односа. Начин наплате трећине и десетине, кулучење, велики износи пореза на планинско сточарење, увођење нових дажбина и разних такса увећавали су незадовољство народа и мржњу против бирократизованих и корумпираних органа окупаторске власти, чији су чиновници довођени из Монархије. Тешко одрађивање помоћи дате за вријеме неродних година, нарочито 1879, још више је увећавало невоље становништва. Аустро-угарском тактиком организовани такозвани пандурски корпус побунио се у љето 1879 године у ствари због неријешеног аграрног питања и разних видова злостављања народа. Отпор српског грађанства огледао се, углавном, у борби за црквено-школску аутономију, унутра које је имало право да се мијеша и у политичка питања. Утицај са стране, у првом реду из Црне Горе, разумљиво, није могао бити одлучујући чинилац у покретању устанка. Неријешено школско питање, закључење конвенција о положају вјерских организација у циљу обезбјеђења потпуније и непосредније контроле њиховог рада од стране окупаторске власти још више је увјеравало масе народа да Аустро-Угарска врши припреме за проглашење анексије Босне и Херцеговине, да би тако, промјеном њиховог државноправног положаја, учинила да се пријетећи социјални сукоби и могући устанци сматрају искључиво унутрашњим питањем Монархије. Мржња против окупатора и интереси борбе за опстанак удруживали су у почетку снаге Срба и муслимана, али је неријешено аграрно питање претстављало основну

супротност међу њима, која је касније морала доћи до нарочитог изражаја. Дало се претпоставити да ће хрватско становништво бити изоловано од устанка највише због тога што задатак борбе за рјешење аграрног питања неће бити истакнут на прво мјесто у политичком програму побуњеника.

У почетку новембра 1881 Аустро-Угарска је објавила у Босни и Херцеговини закон о регрутовању за земаљску одбрану и овим изазвала још веће незадовољство народа. Било је познато да први покушај регрутовања у Боки Которској 1869 није успио, а други, од јуна 1881, много је допринио да у Кривошијама поново избије устанак, који је, разумије се, морао утицати на иначе незадовољне масе у Босни и Херцеговини. На објаву Закона о регрутовању муслимани су реаговали захтјевом за исељење у Турску. На извјесне наде да може бити повезано питање служења у аустро-угарској војсци са рјешењем аграрног питања, Дален, командујући генерал и поглавар Земаљске владе у Сарајеву, одговорио је да не треба имати илузија да ће кметови добити земљу. Ни у овако отежаној ситуацији за окупаторске власти, кад је објављивање Закона о регрутацији могло да буде непосредан повод за устанак, режим није налазио за потребно да измијени макар шта у својој аграрној политици. Објављивање војног закона, побуна у Кривошијама, неотступање режима у аграрној политици, појачане акције хајдука са Стојаном Ковачевићем на челу, нарочито последице поновног увођења трећине и четвртине умјесто седмине и осмине уведених 1878 у источној Херцеговини, и сазнање да не може бити ријечи о привремености окупаторског режима — морали су имати за посљедицу сукоб побуњеног народа са окупатором. Покушаји окупатора да помоћу претставника вишег свештенства утиче на муслиманске масе, нарочито озлојеђене објавом Закона о регрутацији, уопште нијесу успјели. Сарадња муслимана са Србима била је још више обезбијеђена. Протест мостарских Срба, организованих у црквеној општини, довео је режим у тешку и незавидну ситуацију. Одметање пандура и њихових старјешина приближавало је сукоб са окупатором. Потребу устанка против пореског система, неријешеног аграрног питања и војног закона масе муслимана и Срба осјећале су као први задатак и свету дужност, јер је стрпљењу народа био дошао крај.

Протјеривање пореског извршиоца из села Крушчице и напад на жандармериску касарну у Улогу, извршен 10 јануара 1882, значили су почетак организоване оружане борбе против окупатора. Вођи устанка Салко Форта, Стојан Ковачевић и други имали су довољно ауторитета да организују и поведу прве устаничке чете на утврђене окупаторске гарнизоне према Коњицу, Иван-Планини, Фочи, Чајничу, Трнову, Сарајеву и дуж црногорске границе.

Владајући кругови у Бечу, будући свјесни чврстог положаја Монархије, реаговали су на појаву устаничке акције у Херцего-

вини без много нервозе. Били су увјерени да ће лако успјети да задрже устанак у оквирима унутрашње политике. Утврђени узроци устанка и критички осврти на режим Монархије у Босни и Херцеговини нијесу нимало измијенили раније одређену политику. Одмах су били изгласани кредити потребни за угушивање устанка (за издржавање 75.000 војника које је требало за то ангажовати), одложено извршење регрутације, одређен став према Црној Гори која је требало да остане потпуно неутрална у односу на догађаје у Херцеговини, да се и на тај начин онемогући да устанак изађе из оквира унутрашње политике Аустро-Угарске.

Устанак се и поред свих пријетњи брзо ширио ка јужној Босни, а имао је тенденцију да се шири и према Рами и Врбасу. У организованим нападима на утврђене окупаторске гарнизоне у Фочи, Трнову и другим мјестима стицала су се права борбена искуства у руковођењу бројнијим војним јединицама. Ширење устанка привлачило је нове снаге незадовољника и угледне појединце из редова Срба и муслимана који се нијесу били раније опредијелили за устанак, нарочито из Невесиња. Због пасивног држања појединих угледних људи, на примјер попа Богдана Зимонића, у Гатачком срезу је, на примјер, остао велики број ван покрета.

За читаво вријеме трајања устанка, од 10 јануара до 26 фебруара, откад се више није могао фронтално нападати окупатор нити му се давати отпор, међу устаничким масама није дошло, изгледа, до образовања заједничке владе са одговарајућим политичким програмом, што је несумњиво претстављало велику слабост за јединство снага и даљу судбину устанка. „Прокламација босанско-ерцеговачкијех устаника на Европу“, објављена у Ценићевој „Борби“ у почетку априла 1882, прогласи и разне поруке нијесу могли накнадити оно што је требало да се учини и што се с правом могло очекивати од самих побуњених маса, нарочито у фази развијеног устанка: образовање руководећег органа побуњеног народа са утврђеним програмом и перспективама даље борбе. Разумљиво је да се без заједничке владе и јасног политичког програма побуњени муслимани и Срби у Херцеговини нијесу могли успјешно борити да свој покрет претворе у озбиљно међународно питање. Због свега овога, првенствено из унутрашњих разлога, устанак није могао постићи жељени успјех. Фактички постигнуто измирење Срба и муслимана у Херцеговачком устанку 1882 није могло имати ону политичку вриједност коју би уствари имало да је био створен заједнички орган власти са јасно обиљеженим циљевима борбе. Истина, сама њихова сарадња, изражена у покретању устанка и његовом ширењу, као и потреба стварања заједничког руководећег органа нове власти, даје Херцеговачком устанку 1882 сасвим нов печат и претставља значајно достигнуће у учвршћивању њиховог борбеног јединства.

Такође сматрам да је др Х. Капицић дао сасвим сигурну политичку оцјену улоге појединих чинилаца у покретању и шире-

њу устанка. Утврђујући друштвено поријекло устанка и устаничких вођа, довољно је образложио чињеницу да су Срби у устанку били сељаци а да је међу муслиманима било и феудалаца, чија се улога ипак није могла потцијенити. Међу 2700 устаника муслимана и Срба, колико их је било у почетку устанка, уједињених заједничком мржњом против окупатора и интересима опстанка, постојале су ипак толике имовинске разлике које су могле да задрже доношење јединственог политичког програма за чије се остваривање требало борити. Грађански елемент који је био у вези с устанком налазио се углавном у емиграцији, у Црној Гори и Србији.

Послије напада надмоћнијих снага окупаторске војске на устанике који су 26 фебруара претрпјели тежак ударац у бици код Улога, у којој су се врло храбро понијели, устаници су у мањим четама, од 50—200 људи, и даље нападали на окупаторске жандармериске станице и слагалишта све до јесени. Земалска влада је 22 априла објавила прокламацију о угушењу устанка, вршећи, поред осталог, аграрни притисак на устанике и истичући да ће устаницима који се не врате до одређеног рока својим кућама бити одузети кметовски читлуци.

Сигуран међународни положај Аустро-Угарске у доба Херцеговачког устанка види се и из става појединих заинтересованих држава према њему. Томе је доприносила, прије свега, политика Тројецарског савеза, склопљеног између Русије, Њемачке и Аустро-Угарске 18 јуна 1881 године. Словенофилски комитети који су хтјели да се руска влада умијеша у догађаје Босне и Херцеговине у томе нијесу успјели.

Црна Гора је била у очима Монархије важан фактор у рјешавању тешкоћа до којих је за њу могло доћи у вријеме избијања Херцеговачког устанка. Потребно је било пошто-пото да Црна Гора заузме строго неутралан став према догађајима у Херцеговини, што је она званично и чинила до краја устанка, мада је било доста примјера кршења те неутралности. Аустро-Угарска је свакодневно контролисала извршење ове обавезе Црне Горе и била готова да јој исплаћује накнаду за одржавање постављеног кордона према Кривошијама и Херцеговини. Званичној Црној Гори је било стало да се не замјери Аустро-Угарској због друкчијег држања према Херцеговачком устанку, посебно због разних унутрашњих тешкоћа, финансиских и других. С друге стране, народ у Црној Гори поздрављао је Херцеговачки устанак, желио му побједу и био готов да га морално и материјално помаже. Тајно су га и оружјем помагали поједини одговорни државни функционери. Црној Гори је било нарочито стало да се устанак што више прошири, нарочито према Босни, у којој за ово није било услова, и што даље од црногорске границе. Послије проглашења прокламације о угушењу устанка, Црна Гора се заложила да услови за амнестију устаника који су се у великом броју налазили у Црној

Гори буду што повољнији. У овој акцији Црна Гора је имала самостално држање и тиме је много допринијела да се у почетку 1883 да устаницима много шира амнестија него што је била дата у априлу 1882. Види се да је Црна Гора рачунала да ће питање устанка у Херцеговини постати предмет међународне политике, у вези, напријер, с постављањем египатског питања.

Послије Берлинског конгреса Аустро-Угарска је улагала велике напоре да спољну политику Србије подреди својој. Кнез Милан је рачунао да ће тјешњим везама с Монархијом обезбиједити сигурнију будућност својој династији и у јуну 1881 склопио је с њом познату Тајну конвенцију. Мирећи се с положајем Босне и Херцеговине, званична Србија се отворено супротстављала националним тежњама српског народа. Штавише, кнез Милан је послије избијања Херцеговачког устанка 1882 нудио Аустро-Угарској своје услуге ради његовог угушења. Поред свега, у народу су вршене припреме за пружање моралне и материјалне помоћи устаницима. Аустро-Угарска дипломатска служба редовно је обрађала пажњу српској влади на разне клубове који у Београду и другим мјестима Србије, уз подршку разних комитета у иностранству, припремају и војничку помоћ побуњеницима у источној Херцеговини.

Ни политика Турске, такође зависне од централних сила, није у односу према Херцеговачком устанку била друкчија. Султан је савјетовао муслимане Босне и Херцеговине да не учествују у устанку, а у Санџаку је двапут дошло до сарадње турских и аустро-угарских трупа у борби против устаника. С друге стране, претставник Турске на Цетињу одржавао је везу са устаницима и упућивао их у Цариград ради тражења подршке.

Овакав став званичних кругова заинтересованих држава према Херцеговачком устанку говори о томе да је Аустро-Угарска заиста била способна да не дозволи да се овај значајни догађај претвори у крупно међународно питање. До анексије Босне и Херцеговине није дошло одмах послије угушења устанка, вјероватно због тога што је тај чин могао да изазове кризу у српској влади и извјесне промјене у спољнополитичком курсу Русије, мада је Аустро-Угарска на основу Тројецарског споразума то могла да учини кад нађе за потребно.

Угушењем устанка Аустро-Угарска је отпочела са припремама за образовање грађанске управе и долазак Калајевог режима који је требало да се ослања на снаге муслиманских феудалаца. Један од првих задатака окупаторске власти био је рад на разбијању сарадње Срба и муслимана која је у устанку била дошла до изражаја. Та сарадња је уствари била онемогућила окупаторску власт да убичајено иступа као посредник у мирењу завађеног становништва на окупираном подручју. У разбијању њихових заједничких снага окупатору је послужило, као нарочито добро средство, неријешено аграрно питање.

Обрађујући Херцеговачки устанак 1882, др Хамдија Капићић је, мора се признати, увелико обогатио нашу новију историографију и одговорима на друга важна питања која су с њим у непосредној вези. Овакав вид рада у историској науци и метод употребељен у реконструисању ситуација и анализи најважнијих чинилаца у њима заиста претставља примјер како треба обрађивати проблеме наше новије историје.

Ђоко Пејовић

МИЈО МИРКОВИЋ: ЕКОНОМСКА ХИСТОРИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ, ИЗДАЊЕ ЕКОНОМСКОГ ПРЕГЛЕДА, ЗАГРЕБ 1958

Овај доста обимни рад настао је из предавања студентима Економског факултета у Загребу и у првом реду је њима намијењен. Али је од интереса и за друге, посебно за оне који се баве истраживањем економске историје Југославије.

Ово није прва књига ове врсте код нас. Сличних радова, који су исто тако првенствено намијењени студентима, било је и раније. Радови ове врсте су ограничени програмом предавања, па се то морало одразити и на ову књигу, у којој је аутор дао основе друштвено-економског развика Југославије. Методологија и начин третирања проблема заслужују посебну пажњу, јер су од интереса за све оне који се баве проучавањем привредне проблематике Југославије.

Књига обухвата историски преглед привредног развика Југославије, углавном до Другог свјетског рата. У могућним оквирима обрађена су битна питања економске историје Југославије. Уз излагање су дати и неопходни извори, чиме је обезбијеђена вјеродостојност наведених података.

О раду М. Мирковића могло би се доста говорити, и могло би се рећи доста похвалних ријечи. Али овај напис нема за циљ да разматра његов рад у цјелини. Задржаћу се само на томе какво је мјесто у овој књизи дато привредној историји Црне Горе и како су поједини проблеми у њој третирани.

Аутор се није бавио посебно привредним развиком појединих покрајина, према подручјима данашњих република, већ је посматрао привредни развика Југославије у цјелини, истичући посебно поједине покрајине само уколико је то захтијевала методика излагања материјала. С обзиром на то не треба ни очекивати неко посебно мјесто Црне Горе и њеног привредног развика у овој књизи.

Мирковић се дотиче Црне Горе на више мјеста. Нећу овдје наводити све оно што је речено у вези са Црном Гором, већ ћу се осврнути само на неколико важнијих проблема на којима се аутор нешто више задржао у овој књизи.